

Bożena Sieradzka-Baziur

Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków, Polska

ORCID 0000-0002-4214-7268

Semantyka średniowiecznych wyrazów reprezentujących pojęcie MILCZENIE w świetle danych ze *Słownika pojęciowego języka staropolskiego*

Słowa kluczowe: onomazjologia, semantyka, język staropolski, pojęcie MILCZENIE, pole semantyczne

Keywords: onomasiology, semantics, old Polish, the concept of SILENCE, semantic field

Wprowadzenie

Milczenie jest intrygującym zjawiskiem z pogranicza języka, gdyż z jednej strony oznacza ono brak mowy lub jej zapisu, a z drugiej zaś cechuje je komunikacyjny charakter, gdyż paradoksalnie ma ono sobie właściwą semantykę. Milczenie można ocenić jako pozytywne – towarzyszące np. aktywnemu słuchaniu, bądź negatywne, np. karzące w stosunku do interlokutora. Innym wymiarem polisemantyczności milczenia jest zwykłe, codzienne, pozbawione treści niemówienie – w odróżnieniu od świadomego, celowego powstrzymywania się od mówienia na określony, niewygodny i drażliwy temat. O dwoistości milczenia świadczy także stosunek użytkowników języka do milczenia: jedni cenią je wysoko, inni się go boją, negują je, co zależy między innymi od ich cech osobowościowych lub jest uwarunkowane kulturowo.

MILCZENIE jako pojęcie

W onomazjologicznym *Słowniku pojęciowym języka staropolskiego* online (dalej SPJS) w obrębie pojęcia MILCZENIE znajduje się kilkadziesiąt ciągłych i nieciągłych jednostek autosemantycznych (ułożonych alfabetycznie). Przyporządkowywanie jednostek do tego pojęcia dokonywane było przede mną przy wykorzystaniu kontekstów, w jakich osadzony był dany wyraz czy konstrukcja wyrazowa, definicji redaktorów *Słownika staropolskiego* (dalej SSStp), a niejednokrotnie także po przeanalizowaniu danych etymologicznych i słowotwórczych dotyczących badanego słownictwa.

Kategoryzowane znaczeniowo jednostki leksykalne SPJS reprezentujące omawiane pojęcie są częścią rzeczownikowych, czasownikowych, przymiotnikowych i przysłówkowych artykułów hasłowych SStp i jego suplementu (dalej S), w których poświadczone jest najstarsze polskie słownictwo zapisane w tekstach średniowiecznych, powstałych do końca XV w. Jak pisałam we wcześniejszych pracach¹, prototypowa autosemantyczna jednostka leksykalna SPJS to wyraz hasłowy reprezentujący jednostkę leksykalną wraz z oznakowaniem numerycznym stosowanym w tym słowniku i odsyłającym do SStp oraz definicją znaczeniową, zilustrowany przykładem opatrzonym lokalizacją, por.

autosemantyczna jednostka ciągła:

zamilczeń (się) (1) 1. 'nic nie powiedzieć, nie odpowiedzieć, nie odezwać się, milczeń, obticescere, obmutescere, tacere, silere':

Przyaczyelyv, yakosz tu wschedl ny mayacz odzyenya svadzebnego? A on zamyłczal (ille obmutuit *Mat 22, 12, WisłRp nr 2368: vmylk) Rozm 413.*

W SStp jednostki nieciągłe zostały zaprezentowane w obrębie odpowiednich artykułów hasłowych, w których główka hasła to zwykle jednostka ciągła. W SPJS wyraz hasłowy reprezentujący nieciągłą jednostkę leksykalną to jednostka nieciągła, por. np. artykuł hasłowy (*związać*)² *związać*, autosemantyczna jednostka nieciągła:

związać czyjś *język* (10) 5. ~ 'uniemożliwić mówienie, loquendi facultatem impedire':

Bo thy zgladzysz wszythky nyeprzyaciziele moje y zwyązesz yanzyky zle mowycznych o mnie *MW 100b.*

Zbiór nieciągłych jednostek leksykalnych, a także jednostek ciągłych, reprezentujących pełnoznanne części mowy, zestawiony alfabetycznie w granicach wyznaczonych przez nazwy pojęć w SPJS, może podlegać dalszym analizom, mającym na celu udzielenie odpowiedzi na pytanie, za pomocą jakich jednostek leksykalnych w języku polskim w średniowieczu zostało zwerbalizowane badane pojęcie.

Celem prowadzonych przeze mnie badań jest lepsze poznanie języka poprzez wykrywanie związków znaczeniowych zachodzących w obrębie grup leksykalnych najstarszej doby rozwoju polszczyzny oraz dostarczenie danych do dalszych analiz onomazjologicznych i semantycznych dotyczących tego, jak w kolejnych epokach było werbalizowane dane pojęcie, w czym może pomóc zaproponowana przeze mnie metodologia (Sieradzka-Baziur 2020, 2021, 2022).

Prezentowany artykuł sytuuje się w obrębie problematyki milczenia, czyli obszaru badań nad językiem skupionych wokół zagadnień związanych z niemówieniem uwarunkowanym pragmatycznie, socjologicznie, kulturowo, psychologicznie itd. Do prekursorów tych badań w Polsce należy zaliczyć przede wszystkim Jolantę Rokoszwą, autorkę dwóch artykułów poświęconych milczeniu (1983, 1994), wydanych potem w osobnej

¹ Por. podstronę SPJS: prace na temat *Słownika pojęciowego języka staropolskiego* online <https://spjs.ijp.pan.pl/spjs/strona/praceNtSłownika> (dostęp 4.12. 2022).

² W nawiasach, w główce hasła redaktorzy SStp umieszczają współczesną postać wyrazu hasłowego.

monografii (1999). W latach 1999 i 2002 pod redakcją Kwiryny Handke ukazały się dwa tomy artykułów pod znamionym tytułem: *Semantyka milczenia 1, Semantyka milczenia 2*. W kolejnych latach opublikowane zostały m.in. takie prace zbiorowe dotyczące niemówienia, jak: *Milczenie. Antropologia – Hermeneutyka* (Regiewicz, Żywiółek (red.) 2014), *Fenomen milczenia w kulturze i języku* (Bednarczuk, Rokosz (red.) 2018), *Przemilczane, niewypowiedziane... O związkach między słowem a milczeniem* (Różańska (red.) 2019). Sławomir Śniatkowski (2002) omówił zagadnienie milczenia, przemilczenia i pauz w komunikacji językowej, analizując teksty literackie, język mówiony, język w telewizji oraz język w szkole. Dorota Zdunkiewicz-Jedynak (2014) stworzyła opis polskiego współczesnego obrazu milczenia, posługując się danymi zaczerpniętymi ze słowników języka polskiego, korpusów, stron internetowych w języku polskim i badań ankietowych przeprowadzonych wśród studentów. Wymieniłam tylko wybrane prace językoznawcze z zakresu semantyki milczenia – już z tego krótkiego przeglądu wynika, że ta tematyka cieszy się dużym zainteresowaniem badaczy, zajmujących się głównie współczesnym językiem polskim.

Przedmiotem rozważań w niniejszym artykule, ze względu na wyekscerpowany materiał, jest milczenie człowieka, wyjątkowo Boga i aniołów konceptualizowanych antropocentrycznie (por. „Vschytko mye vчыeschenye opvsczylo: nyebeszyky oczyecz mylchy, syn ydzye na szmyercz, anyely vzychly” *Rozm 527*). Wybrane przeze mnie do analizy ciągłe i nieciągłe jednostki leksykalne, reprezentujące w SPJS pojęcie MILCZENIE, przynależą do pięciu odrębnych stref, z których ostatnia jest najbardziej oddalona od centrum. Obrazują to dane zawarte w tabeli.

Tabela. Pole semantyczne utworzone na bazie jednostek leksykalnych reprezentujących w średniowieczu pojęcie MILCZENIE

Strefy w obrębie pola semantycznego MILCZENIA	Ciągłe jednostki autosemantyczne	Nieciągłe jednostki autosemantyczne
(1) Strefa pierwsza – centrum: brak mowy.	<i>cichość</i> (2)2.; <i>milczeń</i> (1)1.; <i>milczeń</i> (2)1.~; <i>milczeń</i> (3)1.~; <i>milczeń</i> (4)1.~; <i>milczeń</i> (5)2.; <i>milczeń</i> (6)3.~; <i>milczenie</i> (4)2.; <i>pomilczeń</i> (1); <i>przemilczeń</i> (1)1.; <i>przemilczeń</i> (2)2.; <i>taić</i> (1)1; <i>ucichnąć</i> (1); <i>umilknąć</i> (3)2.; <i>zamilczeń</i> (się) (1)1.; <i>zamilczeń</i> (się) (2)2.; <i>zamilczeń</i> (się) (3)3; <i>zamilczeń</i> (się) (6)4; <i>zamilczeń</i> (się) (7)5; <i>zamilkły</i> (1); <i>zamilknąć</i> (1); <i>zataić</i> (1)1.	<i>dać milczenie</i> (7)2.~ art. hasł. <i>milczenie</i> ; <i>dać milczenie</i> (43) II.1.b.aa.~ art. hasł. 1. <i>dać, dając</i> ; <i>mieszkać w milczeniu</i> (6)2.~ art. hasł. <i>milczenie</i> ; <i>stać w milczeniu</i> (5)2.~ art. hasł. <i>milczenie</i>

<p>(2) Strefa druga:</p> <p>brak mowy i wiążących się z nią dźwięków.</p>	<p><i>milczeć</i> (1)1.; <i>milczenie</i> (1)1.; <i>umilknąć</i> (2)1.; <i>utaić, utaić się</i> (3)~</p>	<p><i>czynić milczenie</i> (3)1.~ art. hasł. <i>milczenie</i>;</p> <p><i>milczenie chować</i> (21) 8.c. art. hasł. <i>chować</i>;</p> <p><i>milczenie mieć</i> (20)8.c. art. hasł. <i>chować</i>;</p> <p><i>milczenie trzymać</i> (22)8.c. art. hasł. <i>chować</i></p>
<p>(3) Strefa trzecia:</p> <p>trwała bądź przemijająca utrata zdolności do mówienia lub możliwości wypowiedzania się.</p>	<p><i>chrapota</i> (1); (S) (<i>niemieć mienieć</i> (1); (S) <i>niemowa</i> (1); (<i>niemowlątko niemowlątko</i> (1); <i>niemy</i> (1)1.; <i>niemy</i> (3)1.~; <i>niemy</i> (5)3.; <i>ochrapiały</i> (1); <i>ochrapieć</i> (1); <i>ochrapienie</i> (1); <i>okchły</i> (1); <i>okchnąć</i> (1); <i>oniemiałość</i> (1); <i>oniemiały, omieniały</i> (1); (<i>oniemiawać omieniawać</i> (1); <i>oniemieć, omienieć</i> (1) 1.; <i>oniemieć, omienieć</i> (2)2.;</p> <p><i>oniemienie</i> (1); (<i>oniemiewać omieniewać</i> (1); <i>pomilknąć</i> (1); (<i>ścierpnęły ścirpnęły</i> (1); <i>zatuścić, zatulić się</i> (3)1.~;</p> <p>(<i>zdumieć się</i>) <i>zumieć się</i> (1)1.</p>	<p><i>wkładać, włożyć (wieczne) milczenie</i> (8)2.~ art. hasł. <i>milczenie</i>;</p> <p><i>wieczne milczenie mieć</i> (9)2.~ art. hasł. <i>milczenie</i>;</p> <p><i>przysądzić wieczne milczenie</i> (10)2.~ art. hasł. <i>milczenie</i>;</p> <p><i>przykazać wieczne milczenie</i> (11)2.~ art. hasł. <i>milczenie</i>;</p> <p><i>odzierzeć milczenie wiekuste</i> (12)2. ~ art. hasł. <i>milczenie</i>;</p> <p><i>odzierzeć, odzierzeć</i> (3)1.~; <i>wkładać milczenie</i> (7)2. ~ art. hasł. <i>wkładać</i>;</p> <p><i>włożyć (wieczne) milczenie, milczenie włożyć</i> (6)3.~ art. hasł. <i>włożyć, włożyć się; język związan</i> (9)5. art. hasł. (<i>związać</i>) <i>związać</i>;</p> <p><i>związać czyjś język</i> (10)5.~ art. hasł. (<i>związać</i>) <i>związać; związanie (języka)</i> (4)3. art. hasł. <i>związanie</i>;</p> <p><i>zatuścić usta</i> (2) 1. ~, art. hasł. <i>zatuścić, zatulić się</i></p>
<p>(4) Strefa czwarta: niewyraźność.</p>	<p><i>niewymowiący</i> (1); <i>niewymownie, niewymotwnie</i> (1); <i>niewymowny, niewymotwny</i> (1); <i>niewymówiony</i> (1); <i>niewypowiedny</i> (1); (S) <i>niewypowiedziany</i> (1); <i>niewyprawny</i> (1)1.;</p> <p>(S) <i>niewystowiony</i> (1)</p>	

(5) Strefa piąta: tabuizowanie.	<i>niemy grzech</i> (4)2. art. hasł. <i>niemy</i> ; <i>usta zamknięta</i> (5)1., art. hasł. <i>zamknąć</i>
------------------------------------	---

MILCZENIE jako brak mowy

W pierwszej strefie pola semantycznego, w jego centrum, znajdują się jednostki leksykalne, które oznaczają 'brak mowy'. Materiał staropolski jest nośnikiem różnorodnych odcieni semantycznych tego zasadniczego znaczenia. W strukturze znaczeniowej tych jednostek leksykalnych mieści się przekaz, że milczenie mówi, milczenie przemawia, wyraża coś i komunikuje. Znaczenie to ilustruje np. cytat: „Zydowy yego szoczyły, alye Yesus mylczal” XV ex. *SKJ I 145* (*milczeć* (1)1.).

Materiał egzemplifikacyjny jednostek *cichość* (2)2³, *pomilczeć* (1); *przemilczeć* (1)1.; (2)2., *umilknąć* (3)2.; *zamilczeć* (*się*) (1)1., *zamilczeć* (*się*) (7)5., *zamilknąć* (1)1. uwidacznia najrozmaitsze drobne warianty znaczenia zasadniczego, wśród nich np. 'nie zabrać głosu', 'zbyć coś milczeniem', 'nie odpowiedzieć' itp. Warto zwrócić uwagę na przykład, w którym jeden z analizowanych wyrazów został użyty w tekście z zakresu prawa. W zwrocie *zamilczeć* w *wzdawaniu*, czyli 'przekazywaniu sądowemu nieruchomości', czasownik *zamilczeć* oznacza 'nie wymienić, nie uwzględnić, pominąć': „Gdy... zona tego wzdawanyv (*leg.* w wzdawaniu) *zamyłczala* (*pro* zamyłczana, ex quo... *subticata est*), tedy ta zona nye mą dzyalv k temv domv” *OrtOssol 97, 2*, sim. *OrtMac 134* (*zamilczeć* (*się*) (7)5.).

Jeden z przykładów oznacza „pominięcie czegoś w wypowiedzi także na piśmie”, por.: „Trzey evanyelyszcy nyepavno vypyssaly, a szvyąthy Yan *osveyą *myłczy*, yako ny nyepzpomynaya, aby vyedzyon do Annascha” *Rozm 709* (*milczeć* (4)1.).

Analizowane kontekstowo jednostki leksykalne oznakowane w SPJS jako *milczeć* (3)1. ~, *zamilczeć* (*się*) (6)4, *taić* (1)1, *zataić* (1)1. pokazują, iż milczenie służy też do ukrycia czegoś, jest powiązane z jakąś tajemnicą, por.: „Prawdą popi *taiø*, yzre są gey łakaiø” *Gałka w. 63*⁴ (*taić* (1)1.).

Milczenie daje także szansę na rozmowę z samym sobą, jak to jest pokazane we fragmencie z *Biblii Królowej Zofii*, por.: „A iestlibi ty **milczønim* pomislenim odpwyedzal ktorim vbiczagem mogø srozmyecz słowv ktoregosz gest Pan nyemovil” *BZ*

³ Przykład ilustrujący jednostkę leksykalną *cichość* (2)2. to glosa do tekstu łacińskiego S „czichoschy a silencio”, por. „Erubescite... a salutantibus de silentio” *Ecclus 41, 25*. Powodem do wstydu powinien być brak odpowiedzi na pozdrowienie.

⁴ Por. też „Azaly nie otratnie ('okrutnie?') [...] *myłczysz* nonne crudeliter abs te cellaretur ca” 1500 *Ja IV 95*; „Gdyby radzczą... tha radą wszyawylby, czosz by myala *bycz zamyłczaną* (*consilium, quod tacitum fuisse debuerat*), czo za tho przepadł?” *OrtOssol 35, 2*, sim. *OrtMac 37*; „Baczmny, czemv... vypyszvyte to, ktore szye dzyalo przy mącze mylego Iesucrista..., yze tego yzv nye *thay* any szye sroma” *Rozm 728*.

Deut 18, 21 (milczeć (2)1.~). Wyraz *milczany* oznacza w tym kontekście 'niewypowiedziany słowami'⁵.

Człowiek w milczeniu wypowiada modlitwę do Boga, por.: „dzyevycza Marya ... wschakze mylczącym sercem (corde tacito) ... weztchnęła kv bogv” *Rozm 24 (milczeć (1)1.~)*.

Pojęcie MILCZENIE w średniowieczu współtworzone jest także przez jednostkę leksykalną *ucichnąć* (1), której znaczenie odnosi się do zaniechania sporów, polemik, jak to wynika z podanego cytatu ilustrującego ten wyraz: „Aby niezgodny vczychnali a zgodny przespynczosc myeli, vkladu y prawa są przez ręce bosze vstawyony” *Dział 1*.

Milczenie w określonych sytuacjach było zaniechaniem działania, które rodziło skutki prawne. Oznaczało 'nieupominanie się o swoje prawa, niewnoszenie skargi przeciw ich naruszeniu'. Znaczenie to mieści w sobie czasownikowa jednostka autosemantyczna ciągła *milczeć* (6).3. i rzeczownikowa jednostka autosemantyczne ciągła *milczenie* (4)2. oraz autosemantyczne jednostki nieciągłe: *stać w milczeniu* (5)2. ~; *mieszkać w milczeniu* (6)2.~; *dać milczenie* (7)2.~ art. hasł. milczenie. Oto przykład:

Luciya, gdisz s mąszem stala presz trzy latha y presz trzy myesące w theem, kv praww nye pozywając..., pothem nye moze czynycz any ma o kthorekole gymyenyne ostateczne, zawadzając ge y trzech lath y trzech myeszając mylczonym y dawnoscą (obstante sibi trium annorum et trium mensium teciturnitate et praescriptione) *Sul 37 (milczeć (6).3.)*.

Przykłady ze SStp ilustrujące jednostki leksykalne *milczeć* (5)2. oraz *zamilczeć* (się) (2)2. pokazują, iż milczenie w niektórych sytuacjach jest oznaką braku opanowania reakcji, por.: „Kto tho moze vczynycz..., abi... wydzącz swoyą zalosc a yą czirpyącz, nye telko są nye wyesselil, ale boday sczirpyal a zamilczal” *XV med. R XXII 247*.

MILCZENIE jako brak mowy i wiążących się z nią dźwięków

W analizowanym materiale pojawiają się konteksty ilustrujące określone jednostki leksykalne, w których milczenie ujmowane jest nie tylko jako brak mowy, czyli nieobecność artykulacji, ale także jako nieobecność dźwięku i cisza z tym związana. Ten aspekt milczenia w odróżnieniu od przedstawionego wyżej omawia Rokoszowa (1999: 242), podając charakterystyczny przykład: „Nauczyciel do przeskadzających w wykładzie dzieci powie raczej: «bądźcie cicho», niż «zamilknijcie», «milczcie»”. Średniowieczne leksemy reprezentujące pojęcie MILCZENIE jako brak mowy i wiążących się z nią dźwięków zostały zgromadzone w drugiej strefie pola semantycznego (zob. tabela). Dwa przykłady odnoszą się do zaprowadzania ciszy w zgromadzeniu, por.: „Sludzi koscyclny czynily mylcyne w lyvdu (Levitae silentium faciebant in populo) ku sliszeny zakona” *BZ Neh 8, 7, sim. ib. 8, 11 (milczenie (3)1.~)*; „Brath wszelky... ma tho chovaczy, yzby mylcyne myal, choval y trzymal (studeat quilibet... servare silentium) a tho kyedy

⁵ „Quod si tacita cogitatione responderis: Quomodo possum intelligere verbum, quod Dominus non est locutus?” *Liber Deuteronomii 18, 21, Bibliorum Sacrorum Iuxta Vulgatam Clementinam*, nova editio, curavit A. Gramatica, Typis Polyglottis Vaticanis MCMLI.

mszą czthą” 1484 Reg 719 (*milczenie mieć* (20)8.c. art. hasł. *chować; milczenie chować* (21)8.c. art. hasł. *chować; milczenie trzymać* (22)8.c. art. hasł. *chować*).

Milczenie otoczenia, cisza ma także panować podczas wygłaszania tekstu przysięgi, por.:

„Paklibi w formye albo obiczayu przissyangy zblandzyl ma bicz mylczano (taceatur) alysch ten isti przissyangayanczi albo przissyangayancza konyecz vcziny” Sul 99 (*milczeń* (1.)1).

Wyraz *umilknąć* jako odpowiednik *conticescent* we fragmencie pochodzącym z 1. Księgi Samuela ma znaczenie przenośne, por.: Vmilkną conticescent (impii in tenebris conticescent I Reg 2, 9) ca 1470 MamLub 64 i oznacza ‘zginąć, ulec ztratcie’ (*umilknąć* (2)1.).

MILCZENIE jako trwała bądź przemijająca utrata zdolności do mówienia lub możliwości wypowiedzania się

Jak wynika z danych zawartych w tabeli, kolejną, tym razem mocno rozbudowaną strefę analizowanego pola semantycznego tworzą te jednostki leksykalne, których znaczenie odnosi się do trwałej bądź przemijającej utraty zdolności do mówienia oraz możliwości wypowiedzania się. W obrębie leksyki znajdującej się w tej strefie pola można wyodrębnić dwie duże grupy jednostek leksykalnych. Do pierwszej z nich należą:

1. Określenia odnoszące się do niemożności mówienia: (S) *niemowa* (1) ‘niemota, niemówienie’, *oniemieć, omienieć* (1)1. ‘zaniemówić, stracić zdolność mówienia’, (*oniemiewać*) *omieniewać* (1) ‘traścić zdolność mówienia’, *okchnąć* ‘stać się niemym’ (1), *język związany* (9)5. art. hasł. (*związać*) *związać, związać* czyjś *język* (10)5. ~ art. hasł. (*związać*) *związać; związanie (języka)* (4)3. ‘niemota’ art. hasł. *związanie*. Oto cytaty ilustrujący jedną z wymienionych jednostek: „Poloszil iesm stroszø vstom mogim, gdi nastal grzeszni przeciwko mnie. Onemal iesm y vsmerzon iesm (obmutui et humiliatus sum) y milczalesm od dobrich” Fl 38, 3, sim. Puł.) (*oniemieć, omienieć* (1)1.).

2. Nazwy niemówiących osób: *okchły* (1) ‘niemy, głuchoniemy’, *niemy* (1)1. ‘nie mający zdolności mówienia, niemy, głuchoniemy’ por.: „Tency tho dar gest kalsdemv clouekoui dan, tako dobrze gluchemv, gako y nememy” Gn 171b⁶.

Jak pisze Wiesław Boryś (2005: 361–362), wyraz *niemy* jest kontynuantem prsł. **nēm̃* ‘pozbawiony zdolności mówienia’ i, zapewne, ‘mówiący niezrozumiale, obcym, niezrozumiałym językiem’. Wywodzi się prawdopodobnie z pierwotnego niezachowanego *mēm̃* ‘bełkocący, niewyraźnie, niezrozumiale mówiący’. Wyraz ten ma dźwiękonaśladowczy charakter. Prsł. wyraz **nēm̃* powstał z formy *mēm̃* w wyniku odpodobnienia $m - m > n - m$.

W materiale staropolskim występuje także leksem *niemowiątko*, etymologicznie oznaczający małe dziecko, które jeszcze nie potrafi mówić (*niemowlątko*) *niemowiątko* (1).

3. Określenia odnoszące się do fizycznego aspektu utraty głosu. Dominują tu leksemy nazywające zaburzenia głosu z powodu chrypki: *chrapota* (1) ‘chrypka’, *ochrapiały* (1) ‘ochrypnięty, ochrypły, zachrypnięty’, *ochrapieć* (1) ‘ochrypnąć, zachrypnąć, stracić

⁶ Określenie *niemy* dotyczy też bożków pogańskich, por. *niemy* (3)1.~.

głos', *ochrapienie* (1) 'ochrypnięcie, zachrypnięcie, utrata głosu z powodu chrypki', *oniemiałość* (1) 'ochrypłość', *oniemiały, omieniały* (1) 'ochrypły, zachrypnięty, pozbawiony głosu', (*oniemiawać omieniawać* (1) 'chrypnąć, dostawać chrypki', *oniemieć, omienieć* (2)2. 'ochrypnąć, zachrypnąć', *oniemienie* (1) 'ochrypnięcie, zachrypnięcie, utrata głosu z powodu chrypki', *pomilknąć* (1) 'ochrypnąć, przestać mówić'. Pojawiają się także określenia wskazujące inne trudności z wydawaniem głosu: (S) (*niemieć mienieć* (1) o głosie 'zanikać, stawać się niesłyszalnym', (*ścierpnęły*) *ścierpnęły* o głosie 'uwięzły w gardle, zdławiony' (1). Konteksty ilustrujące te znaczenia to np.: „Cy<ę>skom praczoval wolayacz, assz vsta moye ochrapaly clamavi clamans, rauce facte sunt fauces mee” (*Psal 68, 4*) *XV med. SKJ V 271 (ochrapieć* (1)).

Tutaj można też zaliczyć czasownik *zumieć się* w znaczeniu odnoszącym się do sytuacji nagłego zamilknięcia spowodowanego zaskoczeniem, por.: „Iozeph vroczywschy szyą nalyasl Marya brzemyenną..., zvmywawschy szye (obstupescit) on y lyāk szye nasylnye y pocznye szye dzyvovacz, czo by szye to stalo” *Rozm 54 ((zdumieć się) zumieć się* (1)1).

Drugą grupę wyrazów, których znaczenie odnosi się do utraty możliwości wypowiedzenia się, tworzą nieciągłe jednostki leksykalne pochodzące z tekstów prawnych⁷. Większość z nich, czyli np.: *wkładać, włożyć (wieczne) milczenie* (8)2.~; *wkładać milczenie* (7)2. ~; *włożyć (wieczne) milczenie, milczenie włożyć* (6)3.~; *wieczne milczenie mieć* (9)2.~; *przysądzić wieczne milczenie* (10)2.~; *przykazać wieczne milczenie* (11)2.~, to jednostki nieciągłe o semantyce 'zakaz(yw)ać upominania się o coś, pozbawić prawa wnoszenia skargi do sądu (w danej sprawie)', por. np.: „tedy sądza Falcowy przysądzył dawnoscz przyiacz a o dzedziną wieczne mylczenyne myecz” *Sul 40 (wieczne milczenie mieć* (9)2.~).

Nieciągła jednostka autosemantyczna *odzirzyć milczenie wiekuiste* (12)2. ~; oznacza 'stracić prawo upominania się o coś'.

Określenie *niemy* (5)3. w przykładzie: „Quia me cittavit muta cittacione al. nyemym, quia in ipsa non est descriptum essenciale al. gyszyszna” *1463 AGZ XIII 398* oznacza 'nie posiadający mocy prawnej, nieprawomocny, nieważny'.

W omawianej tu grupie jednostek mieści się także zwrot *zatuścić usta* (2)1.~ o znaczeniu 'zmusić kogoś do milczenia', pochodzący z kodeksu łacińsko-polskiego z połowy XV w.⁸, por.: „Quia sic est voluntas dei, vt beneficientes obmutescere, *gl.* id est silere, faciatis, *gl.* sc. principum et aliorum tyrannorum, zamylczecz, zatuylcz vsta zlym panom, aby o wasz nye mowyli” (*R XXV 165*: aby o wasz nye mowyły złe, *zanylczecz *GlJag 98*: nyemąsycy *oczinyly), *imprvdencium hominum ignoranciam* (*I Pet 2, 15*) *XV med. SKJ I 84*⁹.

Z kolei czasownik *zatuścić się*, oznaczający 'zamilknąć', to glosa do czasownika *obmutescere*, por.: „Obmutescę, zatuł sye, demon et exi ab eo!” *XV med. R XIV 362*. Jest

⁷ Por. np. *Tłumaczenia polskie statutów ziemskich. Kodeks Działyńskich I* (skrót w SStp: *Dział*) oraz *Tłumaczenia polskie statutów ziemskich. Kodeks Świętosławów*, wydał Franciszek Piekosiński, Kraków 1895 (skrót w SStp: *Sul*).

⁸ Por. *Opis źródeł Słownika staropolskiego* (Twardzik (red.) 2005: 179).

⁹ W *Biblii Tysiąclecia* cytat ten przyjął następującą formę językową: „Taka bowiem jest wola Boża, abyście przez dobre uczynki zmusili do milczenia niewiedzę ludzi głupich” (*I Pet 2, 15*).

częścią egzorcyzmu, za którego pomocą Bartolomeusz wypędza z opętanego człowieka złego ducha (*zatulić, zatulić się* (3)1.~).

MILCZENIE jako niewyraźność

W zabytkach średniowiecznych występują także takie jednostki leksykalne, których znaczenie wskazuje na to, że milczenie jest niejednokrotnie o wiele bardziej adekwatne aniżeli mowa – z uwagi na nieprecyzyjność i niewystarczalność języka. Umieściłam je w strefie czwartej pola semantycznego, znacznie oddalonej od centrum (por. tabela). Cechą charakterystyczną tych wyrazów jest zawarta w ich strukturze negacja, wyrażona partykułą przeczącą *nie*-. Elżbieta Przybył (2001: 140), odwołując się do ustaleń Pseudo-Dionizego Areopagity piszącego na temat teologii negatywnej, stwierdza:

Boga całkowicie niepoznawalnego nie można określić żadnym ludzkim stwierdzeniem. Zdanie, w którym użyte zostały ludzkie kategorie, z konieczności nie może być prawdziwe w odniesieniu do tego, co jest całkowicie transcendentne, ukryte przed ludzkimi oczami w ciemności i mgle.

Niektóre spośród jednostek znajdujących się w strefie czwartej analizowanego pola semantycznego mieszczą się w obrębie kategorii mistycznej milczenia, o której pisze Izydora Dąmbska (1963: 79):

W tym właśnie sensie milczenie jest warunkiem kontemplacji mistycznej, w tym sensie rozumieć też należy milczenie jako element religijny kultów antycznych z ich *εὐφημῆε- favete linguis*. W milczeniu, kontemplacji upodabnia się niejako człowiek do najgłębszej natury wszechrzeczy. Milczą nieskończone przestrzenie u Pascala, milczy dusza świata i milczy Bóg u Plotyna. Mówiąc o kontemplacji Boga, dodaje Plotyn: „Chyba czas odejść w milczeniu i stwierdziwszy niepokonaną trudność, nie pytać już o nic...”.

W tym rozumieniu milczenie jest zaakceptowaniem bezradności ludzkiego języka wobec rzeczywistości duchowej, zamknięciem w kontekście tajemnicy. Abraham J. Heschel (2008: 13–14, cyt. za Gorzkowski 2018: 28), jeden z największych myślicieli żydowskich XX w., pisząc o niewysłowionym, stwierdza:

Człowieka charakteryzuje nie tylko umiejętność tworzenia słów i symboli, ale również i to, że musi odróżniać to, co da się wypowiedzieć, od tego, czego wypowiedzieć się nie da, że ulega olśnieniu tym, co jest, a co nie może być ukazane w słowach.

We fragmencie tekstu średniowiecznego twórcy, zamieszczonym jako przykład ilustrujący wyraz *niewymowny* w SStp, czytamy, że nie można wyrazić słowami Bożego miłosierdzia, które Bóg okazuje grzesznikowi w czasie wyznania grzechów: „Prossza..., aby myą nye raczył szandycz vedług czyanskosczy grzechow mogych, ale vedług szwego szwyanthego a nyevymovnego myloszyerdzą” *Spow 5 (niewymowny, niewymołwny (1))*.

Niewyraźalna jest także miłość, jaką żywi Bóg do ludzi: „O mądroscy boska y prawdo wieczna, dobrocy nyeskonzona, myloscy nyewisłowiona!” *ca 1500 SIOcc XII 161*. (S) *niewysłowiony* (1), por. też *niewymówiony* (1).

Leksem *niewyprawny* (1)¹ oznaczający ‘nie dający się wyrazić słowami, nie dający się opisać, niewypowiedziany, niewysłowiony’ użyty został w celu scharakteryzowania Jezusa Chrystusa, por.: „Roskoszne bylo wzdychanye yego vyelebnych vst, slotkye sylno roskoszy a nyevypravne vonye (suavissimus anhelitus fuit eius oris ac inaestimabilis dulcis et odoris)” *Rozm 152*. (*niewyprawny* (1) 1.)

Przedmiotem rozważań w tym artykule jest milczenie człowieka, należy jednak zwrócić uwagę na istotny wymiar milczenia mistycznego, jakim jest milczenie Boga i aniołów w czasie męki Jezusa Chrystusa. Jednostki leksykalne, w których uwidoczniło się to znaczenie, zostały wyekscerpowane z *Rozmyślenia przemyskiego*, por.: „Vschyt-ko mye vczyeschenye opvscylo: nyebeszyky oczyecz mylczy, syn ydzye na szmyercz, anyely vzychly” *Rozm 527*¹⁰.

Niewyraźalność dotyczy też trudności w ocenieniu, oszacowaniu czegoś, jak w poniższym przykładzie, por.: „Yestlyby kto byl barzo vrwan, nyewymownye albo tesz przez sznamyenytych ran bylby byth, za [po]pokvp XXX szelagow onemu czyrpyaczemu maya bycz dany” *OrtMac 144* (*niewymownie, niewymoŹwnie* (1)).

MILCZENIE jako tabuizowanie

Ostatnią strefę pola semantycznego milczenia wypełniają jednostki leksykalne mieszczące się w kategorii tabu językowego, czyli zakazu mówienia o czymś. SStp odnotowuje jednostkę autosemantyczną nieciągłą *niemy grzech* (4)². opatrzoną przez redaktorów SStp znaczeniem ‘taki, którego nie godzi się wymieniać, nazywać’, pochodzącą ze *Starego Testamentu*, por.: „Ktos bi spal z samczem slōczenim zenskim, oba vcinilasta nyemy grzech (uterque operatus est nefas)” *BZ Lev 20, 13* (*niemy grzech* (4)². art. hasł. *niemy*).

Inny z przykładów dotyczy tabuizowania śmierci: „Otho usta jusz zamknyona, czso wczora o *pyenyodze sya targowała” *XV ex. SKJ III 67* (*usta zamkniona* (5)1., art. hasł. *zamknąć*).

Uwagi końcowe

W onomazjologicznym SPJS pojęcie MILCZENIE zostało zilustrowane przez kilkadziesiąt ciągłych i nieciągłych jednostek leksykalnych wyekscerpowanych ze SStp. Uporządkowane alfabetycznie w obrębie tego pojęcia w SPJS stały się teraz podstawą do utworzenia pola semantycznego, składającego się z pięciu komplementarnych stref.

1. Strefa pierwsza – centrum (25 jednostek leksykalnych): brak mowy.

¹⁰ Tajemnica *silentium Dei* jest przedmiotem niezliczonych wypowiedzi artystów słowa i zwykłych śmiertelników w obliczu cierpienia i doświadczanych traum. Przytoczę w tym miejscu wiersz cytowanego już A.J. Heschela: „Czy modlitwy pokoleń Nie wzbudziły twej litości? Czy nasz żar, oddanie, Pragnienia, nic nie znaczą? Boże, Ty Wielki Niemowo! Odpowiadasz z zagadką na krzyk [...] My, Bóg i człowiek, i psy Pokutujmy razem, Albo jeden za drugiego. I odpuść nam nasze winy Jak i my odpuszczamy Twoje” (za: Gorkowski 2018: 37).

2. Strefa druga (8 jednostek leksykalnych): brak mowy i wiążących się z nią dźwięków.
3. Strefa trzecia (33 jednostki leksykalne): trwała bądź przemijająca utrata zdolności do mówienia lub możliwości wypowiedzania się.
4. Strefa czwarta (7 jednostek leksykalnych): niewyraźność.
5. Strefa piąta (2 jednostki leksykalne): tabuizowanie.

Centralnym wyrazem w analizowanym polu semantycznym milczenia jest czasownik *milczeć* wywodzący się, jak pisze Boryś (2005), od **mľ' čati*, **mľ' čp* oznaczającego 'nie wydawać głosu, milczeć, zachowywać się spokojnie' **mľ' knōti* 'przestawać się odzywać, milknąć'. Średniowieczne derywaty tworzące rodzinę wyrazową skupioną wokół morfemu rdzennego *milcz-*, *milk-*; takie jak: *milczeć*, *pomilczeć*; *pomilknąć*; *przemilczeć*; *umilknąć*; *zamilczeć (się)*; *zamilknąć*; *milczenie*; *zamilkły*, występują w trzech spośród pięciu wyodrębnionych stref, kluczowych dla badanego pola semantycznego, i oznaczają nie tylko brak mowy, ale też wiążących się z nią dźwięków, oraz utratę zdolności do mówienia lub możliwości wypowiedzania się. Dodatkowo, większość spośród wyrazów będących elementami nieciągłych jednostek reprezentujących te trzy pierwsze strefy pola semantycznego ma w swoim składzie wyraz *milczenie*, por. np. *mieszkać w milczeniu* (strefa pierwsza), *czynić milczenie* (strefa druga), *przysądzić wieczne milczenie* (strefa trzecia).

Rokoszowa (1999: 226), zajmująca się milczeniem w ujęciu pragmalingwistycznym, twierdzi, że jest ono „zjawiskiem nieodłącznie towarzyszącym językowi. Jest jego drugą stroną, tłem”. Analiza najstarszych polskich wyrazów i konstrukcji wyrazowych powiązanych wspólnym znaczeniem odnoszącym się do braku mowy potwierdza tę tezę znanej badaczki fenomenowi milczenia. W polu semantycznym utworzonym z wyrazów współtworzących pojęcie MILCZENIE znajdują się stosunkowo duże rodziny wyrazowe, w których uwidaczniają się silne związki milczenia z pojęciem JĘZYK.

1. Derywaty skupione wokół czasowników *mówić* i *powiedzieć*:
niewymowa; *niewymówiqtko*; *niewymowiaący*; *niewymownie*, *niewymołwnie*; *niewymowny*, *niewymołwny*; *niewymówiony*; *niewypowiedny*; *niewypowiedziany*.
2. Derywaty skupione wokół przymiotnika *niemy*:
niemy; *mienieć*; *omieniawać*; *omieniewać*; *oniemiałość*; *oniemiały*, *omieniały*; *oniemieć*, *omienieć*; *oniemieć*, *omienieć*; *oniemiecie*.

O związku milczenia z językiem świadczą też nieciągłe jednostki autosemantyczne *język związany*; *związać czyjś język*; *zatulić usta*; *usta zamknięta*; *niemy grzech*, w których składzie występują wyrazy z pola semantycznego JĘZYK, takie jak: *język*, *usta*, *niemy*. W analizowanym polu semantycznym występuje także derywat *niewysłowny*, z formantem rdzennym *słow-* (por. *słowo*, *wysławić*).

Na uwagę zasługuje fakt, że komponentami analizowanego pola semantycznego jest spora grupa wyrazów i konstrukcji wyrazowych charakterystycznych dla języka prawnego. Zagadnieniem wymagającym opracowania jest opis funkcjonowania wyrazu *milczenie* w tym jego aspekcie terminologicznym w ujęciu historycznym¹¹.

¹¹ W odniesieniu do współczesnego języka zagadnienie to porusza Piotr Dobosz (2018: 91) – autor pisze o terminie *milczenie* we współczesnym prawie administracyjnym, w którym odnosi się on do 'niedziałania, braku aktywności administracji publicznej'. Por. też Dobosz 2011.

Milczenie jako określone zachowanie komunikacyjne pełni w procesie porozumiewania się szereg istotnych funkcji, o czym świadczy bogaty zasób wyrazów, wyrażań i zwrotów wyekscerpowanych z zabytków średniowiecznych i opisanych przez redaktorów SStp¹².

Rozwiązanie skrótów

S – *Słownik staropolski. Suplement, cz. I (verba absentia)*, red. E. Deptuchowa, Kraków 2014.

SPJS – *Słownik pojęciowy języka staropolskiego*, red. B. Sieradzka-Baziur, 2015, <http://spjs.ijp.pan.pl> (dostęp 4.12. 2022).

SStp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I–XI, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–2002.

Bibliografia

Bednarczuk L., Rokosz M. (red.), 2018, *Fenomen milczenia w kulturze i języku. Materiały interdyscyplinarnego sympozjum poświęconego pamięci profesor Jolanty Rokoszowej zorganizowanego przez Wydział I Filologiczny PAU*, Kraków.

Bibliorum Sacrorum Iuxta Vulgatam Clementinam, nova editio, 1951, curavit A. Gramatica, Typis Polyglottis Vaticanis.

Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.

Dąbmska I., 1963, *Milczenie jako wyraz i jako wartość*, „Roczniki Filozoficzne” XI, z. 1, s. 73–79.

Dobosz P., 2011, *Milczenie i bezczynność w prawie administracyjnym*, Kraków.

Dobosz P., 2018, *Znaczenie poglądów Jolanty Rokoszowej na problem milczenia dla – nauk prawnych*, [w:] *Fenomen milczenia w kulturze i języku. Materiały interdyscyplinarnego sympozjum poświęconego pamięci profesor Jolanty Rokoszowej zorganizowanego przez Wydział I Filologiczny PAU*, red. L. Bednarczuk, M. Rokosz, Kraków, s. 87–96.

Gorzkowski A., 2018, *Milcz, takie jest moje postanowienie. Problematyka milczenia w twórczości Abrahama Joshuy Heschela*, [w:] *Fenomen milczenia w kulturze i języku. Materiały interdyscyplinarnego sympozjum poświęconego pamięci profesor Jolanty Rokoszowej zorganizowanego przez Wydział I Filologiczny PAU*, red. L. Bednarczuk, M. Rokosz, Kraków, s. 25–38.

Handke K. (red.), 1999, *Semantyka milczenia 1*, Warszawa.

Handke K. (red.), 2002, *Semantyka milczenia 2*, Warszawa.

Heschel A.J., 2008, *Człowiek nie jest sam. Filozofia religii*, przeł. K. Wojtkowska, Kraków.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, 1962, w przekładzie polskim W.O. Jakuba Wujka S.J., Kraków.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia, 1991, opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tyńskich, Poznań.

Przybył E., 2001, *Negacja jako sposób mówienia o Bogu*, [w:] *Ostatnie przed wielkim milczeniem. Język i religia*, Kraków.

Regiewicz A., Żywiółek A. (red.), 2014, *Milczenie. Antropologia – Hermeneutyka*, Częstochowa.

¹² Bardzo dziękuję dr Zofii Wanicowej i dr hab. Mariuszowi Leńczukowi za dyskusję dotyczącą pojęcia MILCZENIE w języku staropolskim i ich cenne uwagi odnoszące się do tego tekstu.

- Rokoszowa J., 1983, *Język a milczenie*, „Biuletyn PTJ” XL, s. 129–137.
- Rokoszowa J., 1994, *Milczenie jako fakt językowy*, „Biuletyn PTJ” L, s. 27–47.
- Rokoszowa J., 1999, *Język. Czas. Milczenie*, Kraków.
- Różańska G. (red.), 2019, *Przemilczane, niewypowiedziane... O związkach między słowem a milczeniem*, 2019, Ustka.
- Sieradzka-Baziur B., 2020, *Onomazjologiczny słownik online. Metodologia. zawartość, wykorzystanie w badaniach na przykładzie „Słownika pojęciowego języka staropolskiego”*, Kraków.
- Sieradzka-Baziur B., 2021, *Reprezentacje leksykalne pojęć CHRZEST. CHRZEST JANOWY oraz CHRZEST PAŃSKI w średniowieczu. Analiza onomazjologiczna*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” XVI, s. 185–198.
- Sieradzka-Baziur B., 2022, *Reprezentacje leksykalne pojęcia MSZA ŚWIĘTA w średniowieczu. Analiza onomazjologiczna*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” XVII, s. 222–234.
- Śniatkowski S., 2002, *Milczenie i pauza w gramatyce nadawcy i odbiorcy. Ujęcie lingwoedukacyjne*, Kraków.
- Tłumaczenia polskie statutów ziemskich, Kodeks Działyńskich I*, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1895.
- Tłumaczenia polskie statutów ziemskich, Kodeks Świętosławów*, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1895.
- Twardzik W. (red.), 2005, *Opis źródeł Słownika staropolskiego*, we współpracy z E. Deptuchową i L. Szelachowską-Winiarzową, Kraków.
- Zdunkiewicz-Jedynak D., 2014, *Milczenie-obraz językowy w świetle polskich danych słownikowych, korpusowych i ankietowych (szkic)*, [w:] *Milczenie. Antropologia – Hermeneutyka*, red. A. Regiewicz, A. Żywiołek, Częstochowa, s. 17–25.

Semantics of medieval words representing the concept of SILENCE in the light of linguistic data from the *Conceptual Dictionary of Old Polish*

Abstract

In the article, the subject of description included continuous and discontinuous auto-semantic lexical units used in the medieval language (until the end of the 15th century) which are a lexical representation of the concept of SILENCE in the *Słownik pojęciowy języka staropolskiego* [*Conceptual Dictionary of Old Polish* online] based on *Słownik staropolski* [*Old Polish Dictionary*]. The result of semantic works on the vocabulary gathered within the concept of SILENCE is the categorization on this lexis within semantic field and description of its components. The semantic field created on the basis of the analyzed lexical units consists of five complementary zones: no speech; lack of speech and related sounds; permanent or temporary loss of the ability to speak or express oneself; inexpressibility; tabooing.